

Europejska działalność Bolesława Kominka

Urszula Pękała
Instytut Historii
Europejskiej (IEG),
Moguncja

Bolesław Kominek przeszedł do historii głównie jako autor *Orędzia biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim* z 18 listopada 1965 r.¹, przekazanego adresatom podczas ostatniej sesji Soboru Watykańskiego II. Dokument ten stanowi nie tylko wyraz zaangażowania Kominka na rzecz pojednania między Niemcami i Polakami, lecz także jego rozumienia Europy oraz miejsca, jakie w Europie zajmuje Polska. Budowanie wspólnej Europy nie było bowiem dla Kominka jedynie wizją bliżej nieokreślonej przyszłości, ale aktualnym zadaniem, które sam konsekwentnie realizował w praktyce, pomimo niesprzyjających warunków politycznych wynikających z porządku pojałtańskiego. Dowodem tego są jego liczne kontakty zagraniczne z przedstawicielami Kościoła po obu stronach żelaznej kurtyny.

Niniejszy artykuł ukazuje sposób, w jaki Bolesław Kominek postrzegał Europę, oraz dwa obszary jego działalności na płaszczyźnie europejskiej po roku 1945 – pojednanie polsko-niemieckie oraz Radę Konferencji Episkopatów Europy (Consilium Conferentiarum Episcoporum Europae, CCEE) wraz ze związanymi z nią Sympozjami Biskupów Europejskich. Omawiana tu tematyka jest bardzo rozległa, a stan badań nad nią jeszcze niezbyt zaawansowany. Artykuł zarysowuje ją na podstawie materiałów dotyczących Bolesława Kominka, przechowywanych w kościelnych archiwach w Berlinie, Budziszynie (diecezja drezdeńsko-miśnieńska), Essen, Görlitz, Issy-les-Moulineaux pod Paryżem, Kolonii, Krakowie, Magdeburgu, Monachium, Warszawie oraz Wrocławiu². Materiały w archiwach zagranicznych w większości odnoszą się do wspomnianych wyżej dwóch obszarów działalności Kominka. W skład zbadanych archiwaliów ukazujących jego kontakty z Niemcami wchodzi głównie oficjalna korespondencja, można tam jednak znaleźć również kopie referatów i artykułów autorstwa Kominka oraz protokoły rozmów sporządzone przez osoby trzecie.

1 *Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim*, edycja źródłowego tekstu niemieckiego oraz polskiego tłumaczenia, wyd. i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk, [w:] *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek – prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 386–409; oryginał: AEK, CR III 352.

2 Kwerendę przeprowadzono w następujących archiwach: Diözesanarchiv Berlin (DAB), Diözesanarchiv Dresden-Meißen (DADM), Bistumsarchiv Essen (BAE), Bistumsarchiv Görlitz (BAG), Historisches Archiv des Erzbistums Köln (AEK), Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie – Archiwum Kardynała Karola Wojtyły (AKMKR, AKKW), Bistumsarchiv Magdeburg (BAM), Erzbischöfliches Archiv München (EAM), Le Centre national des archives de l'Église de France (CNAEF), Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie – Sekretariat Prymasa Polski (AAW, SPP), Ośrodek „Pamięć i Przyszłość” – Archiwum kard. Bolesława Kominka (OPI, ABK).

Korespondencja jest utrzymana w oficjalnym tonie, z zachowaniem przyjętych w środowisku kościelnym form grzecznościowych, mimo to niektóre listy zdradzają przyjazny i serdeczny charakter relacji pomiędzy partnerami korespondencji. Materiały odnoszące się do Sympozjów Biskupów Europejskich i CCEE to przede wszystkim korespondencja dotycząca kwestii organizacyjnych, programy spotkań oraz referaty uczestników. Niektóre listy pomiędzy Bolesławem Kominkiem a Rogerem Etchegarayem przechowywane w OPIP pokrywają się odpowiednio z oryginałami i ich przebitkami znajdującymi się w CNAEF. Listy Kominka napisane są po niemiecku lub francusku.

Europa w rozumieniu Bolesława Kominka

Z wypowiedzi Bolesława Kominka wyłania się podwójne znaczenie Europy. Po pierwsze, Kominek postrzegał Europę jako wspólnotę kulturową, do której należy również Polska. W roku 1960 przygotował referat zatytułowany *Historyczne obciążenie stosunków polsko-niemieckich*, który zamierzał wygłosić do planującej odwiedzić Polskę delegacji ruchu Pax Christi z Niemiec Zachodnich i grupy pacyfistów z Austrii. Komunistyczne władze uniemożliwiły tę wizytę³. Zachował się jednak tekst owego referatu, w którym Kominek następująco scharakteryzował polityczno-kulturowe położenie Polski:

W latach sześćdziesiątych tego stulecia nasza ojczyzna świętuje tysiąc lat swojego istnienia jako twór państwowy i jednocześnie jako kraj ochrzczony, kraj europejski. Podobnie jak tysiąc lat temu, stoimy, że tak powiem, jedną nogą na Zachodzie, co dla nas oznacza przede wszystkim jedność z Rzymem i Kościołem rzymskokatolickim, a jedną na Wschodzie, który dzisiaj posiada u nas całkowitą polityczną dominację i we własnym duchu kształtuje społeczną strukturę kraju⁴.

3 BAM, NL Günter Särchen, Ordner IV/1966, G. Särchen, *Auszüge aus meinen Notizen über die ‚Geschichte‘ des Glockengeschenks der Priester des Erzbischöflichen Kommissariats Magdeburg für eine Kirche in Polen*, s. 1. Por. też: B. Kerski, R. Żurek, *Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen von 1965. Entstehungsgeschichte, historischer Kontext und unmittelbare Wirkung*, [w:] B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „Wir vergeben und bitten um Vergebung“. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Wirkung*, Osnabrück 2006, s. 7–53, tu: s. 23.

4 „In diesen 60-ziger Jahren feiert unser Vaterland sein tausendjähriges Bestehen als staatliches Gebilde und zugleich als christlich getauftes, europäisches Land. Und so wie damals vor

Kominek uważał Polskę za integralną część Europy, przy tym zdecydowanie umieszczał Polskę albo na Zachodzie, albo na progu między Zachodem a Wschodem, ale nigdy na Wschodzie. W przeznaczonym do „Tygodnika Powszechnego” artykule *Propozycje dialogu z Niemcami* z 1965 r., który został zablokowany przez cenzurę, ale krążył w nieoficjalnym obiegu (również w niemieckim tłumaczeniu), Kominek pisał o zakorzenieniu Niemców i Polaków w historii Europy⁵. Przynależność obu narodów do tej samej europejskiej wspólnoty kulturowej postrzegał jako podstawę do dialogu i porozumienia między nimi – pomimo obciążeń z przeszłości. Również w Orędziu z 1965 r. Polska została ukazana jako pełnoprawny członek europejskiej wspólnoty kulturowej, politycznej i religijnej, od wieków przyczyniający się do jej rozwoju⁶.

Po drugie, Europa stanowiła dla Bolesława Kominka wspólne ponadnarodowe zadanie. W ramach realizacji tego zadania pojednanie jawiło się jako skuteczna droga do pokojowego współistnienia Niemców, Polaków i innych narodów Europy. Splot chrześcijańskiej idei pojednania i wizji Europy, jaką miał Kominek, jest wyraźnie widoczny w przemówieniu wygłoszonym 1 września 1957 r. we Wrocławiu do delegacji byłych francuskich robotników przymusowych i jeńców wojennych, internowanych w okresie II wojny światowej na Dolnym Śląsku:

[...] podczas mszy miałem taką myśl, jakież by to było piękne: Europa, ludzkość bez granic, które czasami są nie do pokonania, ludzkość, gdzie według

1000 Jahren stehen wir sozusagen mit einem Fuß im Westen, der für uns vor allem Rom und die römisch-katholische Kirche bedeutet, und zwischen dem Osten, der heute bei uns vollständig politische Oberhand besitzt und das soziale Gefüge des Landes in seinem Sinne einrichtet”. DAB V/5-11-1-1, Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1962-1966), *Die geschichtliche Belastung der deutsch-polnischen Beziehungen*, brak daty, s. 2. [tłum. z j. niemieckiego – U.P.]; ten sam dokument w: DADM, sygn. 103.09/05, Bd. X.

5 B. Kominek, *Propozycje dialogu z Niemcami*, [w:] *Szkice do portretu. Kardynał Bolesław Kominek*, red. J. Krucina, Wrocław 2005, s. 245-259; wersja niemiecka tego tekstu zatytułowana: *Dialog Deutschland-Polen? Gedanken und Vorschläge* znajduje się m.in. w: BAE, sygn. NL1/1292 Briefwechsel der Bischöfe von 1965 (Teil III).

6 Por. U. Pękała, *Versöhnung für Europa. Souveränitätsansprüche des katholischen Episkopats Polens im deutsch-polnischen Versöhnungsprozess nach dem Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Kulturelle Souveränität. Politische Deutungs- und Handlungsmacht jenseits des Staates im 20. Jahrhundert*, Hrsg. G. Feindt, B. Gißibl, J. Paulmann, Göttingen 2017, s. 197-223, tu: s. 209; R. Żurek, *Versöhnung und Integration. Die europäische Dimension der deutsch-polnischen Verständigung in der Auffassung deutscher und polnischer Christen*, [w:] *Ringens um Versöhnung. Religion und Politik im Verhältnis zwischen Deutschland und Polen seit 1945*, Hrsg. U. Pękała, I. Dingel, Göttingen 2018, s. 153-172, tu: s. 158 i n.

słów św. Pawła nie byłoby «ani Greka, ani Żyda», a tylko chrześcijanie... tak: Francuzi też, i Polacy, ale najpierw chrześcijanie! Ludzie, a dopiero potem Francuzi i Polacy... Ale to byłoby już prawie niebo na ziemi! Starajmy się wspólnie realizować, co tylko możliwe z owych dóbr niebiańskich, już tu w dole. Zabierzcie z Polski, moi drodzy Bracia Francuzi, jak najlepsze wrażenia. Zobaczycie u nas naród, który chce kształtować swoje życie narodowe w pokoju ze wszystkimi narodami, nie tylko z Francuzami, z Rosją, ale ze wszystkimi, z Niemcami także. Opowiadajcie u Was o tym, że spotkaliście lud, który nienawidzi wojny, ponieważ zanadto z powodu wojny wycierpiał⁷.

Kominek dostrzegł zatem ścisły związek między historią Europy i jej przyszłością a pojednaniem; rysował przy tym – w czasach zimnej wojny niemal rewolucyjną – wizję europejskiej jedności obejmującej Wschód i Zachód. Właśnie w tym kontekście należałoby usytuować jego zaangażowanie na rzecz pojednania polsko-niemieckiego.

Pojednanie polsko-niemieckie

Działania Bolesława Kominka na rzecz pojednania między Niemcami i Polakami przybierały różne formy. W polskim episkopacie Kominek uważany był za specjalistę od stosunków polsko-niemieckich. Chodziło przy tym o jego kompetencje językowe, dyplomatyczne wyczucie w drażliwych sprawach, z którym liczył się sam prymas Stefan Wyszyński, oraz roztropność w relacjach z władzami politycznymi, bacznie obserwującymi zagraniczne kontakty biskupów i usiłującymi je kontrolować.

7 „[...] pendant la messe il me venaient des idées comme ce serait beau: une Europe, une humanité sans frontières parfois insurmontables, une humanité, où [*sic!*] selon l'expression de Saint Paul il n'[y] aurait «ni Grec ni Juif» mais seulement des chrétiens... oui: des Français aussi, des Polonais, mais d'abord des chrétiens! Des homes [*sic!*], et puis des Français et Polonais... Mais ce serait déjà presque le ciel sur [la] terre! Tâchons ensemble de réaliser le plus possible de ces biens célestes ici[-]bas. Emportez, mes chers Frères Français, les meilleures impressions de la Pologne. Vous verrez chez nous une nation qui veut vivre leur vie nationale en paix avec toutes les nations[,], non pas seulement avec la France[,], avec la Russie[,], mais avec tout le monde, avec l'Allemagne aussi. Dites[-]le chez Vous, que vous avez rencontré un peuple qui hait la guerre, parce qu'il a trop souffert de la guerre”. *Mes très chers frères Français*, OPIP, ABK, Dokumentacja Ziem Zachodnich 1957–1959, s. 515–517, list B. Kominka do A. Simianda, 9 x 1957 r., [tłum. z j. francuskiego – U.P.].

Jesienią roku 1969 Krąg z Bensbergu – grupa zachodnioniemieckich katolickich intelektualistów zainteresowanych zbliżeniem z Polską – przesłał kardynałowi Wyszyńskiemu dokument zatytułowany *Deklaracja polityczna w sprawie stosunków polsko-niemieckich*⁸, podkreślający konieczność zbliżenia polsko-niemieckiego na płaszczyźnie politycznej; według autorów deklaracji do postulowanych warunków tego zbliżenia należały uznanie przez RFN granicy na Odrze i Nysie oraz odszkodowania dla polskich ofiar nazistowskiego terroru. Deklaracja podejmowała tym samym treści poruszone rok wcześniej w przełomowym dokumencie autorstwa tej grupy – tzw. Memorandum z Bensbergu⁹. To Kominek przygotował po niemiecku odpowiedź Wyszyńskiego, wyrażającą pozytywną opinię na temat zawartych w deklaracji treści¹⁰.

Z kompetencji Bolesława Kominka skorzystano także w roku 1971, kiedy podjęto przygotowania do pierwszej oficjalnej wizyty w Polsce przewodniczącego Konferencji Episkopatu Niemiec (Zachodnich), kardynała Juliusa Döpfnera. Sprawa szybko nabrała wydźwięku politycznego w kontekście „Układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków”, który został podpisany przez Józefa Cyrankiewicza i Willy’ego Brandta w Warszawie 7 grudnia 1970 r. i zakładał m.in. akceptację przez RFN granicy na Odrze i Nysie. Problem polegał na tym, że kiedy zaczęto planować wizytę Döpfnera w Polsce, układ nie był jeszcze ratyfikowany przez niemiecki Bundestag; nastąpiło to po długiej debacie dopiero 17 maja 1972 r. Jednocześnie wiadomo było, że Döpfner unikał jednoznacznych wypowiedzi na temat granicy na Odrze i Nysie. Wyszyński był rozczarowany tą postawą, oczekiwał bowiem od episkopatu zachodnioniemieckiego publicznego poparcia dla samej granicy oraz dla utworzenia polskiej organizacji kościelnej

8 AAW, SPP, sygn. II.3.23, *Politische Erklärung zum polnisch-deutschen Verhältnis*, X 1969 r. k. 161–164.

9 *Ein Memorandum deutscher Katholiken zu den polnisch-deutschen Fragen*, red. Bensberger Kreis, Mainz 1968; wydanie polskie: *Memorandum Katolików niemieckich w sprawie zagadnień polsko-niemieckich opracowane przez Bensberger Kreis*, „Novum”, nr 2 (1970), s. 15–51. Celem Memorandum było rozbudzenie w zachodnioniemieckiej opinii publicznej świadomości co do wagi pojednania z Polską; autorzy zarzucali niemieckim katolikom, że ich marazm w dziedzinie politycznej jest jedną z największych przeszkód w budowaniu pokoju. Wśród sygnatariuszy znaleźli się przedstawiciele świata polityki, publicyści i naukowcy (m.in. profesor teologii z uniwersytetu w Tybindze Joseph Ratzinger). Memorandum odbiło się szerokim echem wśród polskich katolickich intelektualistów i publicystów. Por. np. T. Mazowiecki, *Polska–Niemcy i memorandum „Bensberger Kreis”*, „Więź” 1968, nr 5, s. 3–23.

10 AAW, SPP, sygn. II.3.23, S. Wyszyński do K. Koppe, 2 XII 1969 r., k. 166; AAW, SPP, sygn. II.3.23, wraz z odręcznym brudnopisem autorstwa B. Kominka, 165–165v.

na dawnych terenach niemieckich, co byłoby konkretnym przejawem woli pojednania ze strony niemieckich biskupów. W tym pełnym napięć okresie, w maju 1971 r., po raz kolejny przyjechała do Polski delegacja ruchu Pax Christi. Uczestnik delegacji, Wilhelm de Schmidt, przekazał Wyszyńskiemu osobisty list Döpfnera (wówczas przewodniczącego niemieckiej sekcji ruchu)¹¹. Döpfner podkreślał w nim wolę pojednania z Polską i tłumaczył swoją powściągliwość w kwestii granicy tym, że nie chce antycypować faktów politycznych, dopóki nie dojdzie do ratyfikacji układu PRL–RFN przez Bundestag; definiował przy tym pojednanie w kategoriach religijnych, dystansując się od polityki¹². Na prośbę Wyszyńskiego Kominek podsumował po polsku treść listu Döpfnera, zinterpretował przy tym jego postawę jako unik, a nawet grę na zwłokę. Jednocześnie doradził Wyszyńskiemu, aby nie reagował na list zbyt szybko i uważnie rozważył odpowiedź¹³. Sytuacja odprężyła się dopiero wraz z ratyfikacją układu przez Bundestag i ustanowieniem przez Watykan polskich diecezji na byłych terenach niemieckich. Döpfner po raz pierwszy przyjechał do Polski w październiku 1973 r.¹⁴

Poza aktywnością w zakresie relacji polsko-niemieckich na szczeblu episkopatu Bolesław Kominek był również osobą kontaktową dla odwiedzających Polskę niemieckich organizacji działających na rzecz pojednania. Miał zatem spotkać się ze wspomnianą wyżej austriacko-niemiecką grupą z Pax Christi w 1960 r., co jednak nie doszło do skutku. W kwietniu 1970 r. przyjął delegację Kręgu z Bensbergu, która ponadto spotkała się z przedstawicielami „Tygodnika Powszechnego”, Znaku oraz warszawskiego Klubu Inteligencji Katolickiej¹⁵. Także podróżujący po Polsce w maju 1971 r. członkowie prezydium Pax Christi odwiedzili Bolesława Kominka, a ponadto Karola Wojtyłę, Aleksandra Skarżyńskiego oraz prymasa Stefana Wyszyńskiego, któremu przekazali list od Juliusa Döpfnera.

11 AAW, SPP, sygn. II.3.24, W. de Schmidt do S. Wyszyńskiego, 18 V 1971 r., z odręczną uwagą Wyszyńskiego: „abp Kominek do wglądu i do zwrotu, 22.VI.71”, k. 42.

12 AAW, SPP, sygn. II.3.24, J. Döpfner do S. Wyszyńskiego, 15 V 1971 r., k. 43–46; przedruk w: H. Stehle, *Der Briefwechsel der Kardinäle Wyszyński und Döpfner im Deutsch-Polnischen Dialog von 1970–1971*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“, 31 (1983), 3, s. 536–553, tu: s. 551–553.

13 AAW, SPP, sygn. II.3.24, Uwagi do listu Döpfnera, 30 VI 1971 r., k. 47.

14 Program wizyty, bez daty, EAM Julius Kardinal Döpfner 43/1973 (Polenreise Döpfner); por. także: AKMKR, AKKW, sygn. B I/812. Kard. Döpfner Julius. J. Döpfner do K. Wojtyły, 7 XII 1973 r.

15 EAM, Julius Kardinal Döpfner, sygn. 43/1970 (Briefwechsel mit Bischof Rubin und den polnischen Bischöfen), N. Greinacher do J. Döpfnera, 24 IV 1970 r.; por. także: AAW, SPP, sygn. II.3.23, Kierownictwo Kręgu z Bensbergu do S. Wyszyńskiego, 29 X 1969 r., k. 160–164; AAW, SPP, sygn. II.3.23, S. Wyszyński do K. Koppe, 2 XII 1969 r., k. 166.

Relację z tej podróży zdali potem Döpfnerowi jej uczestnicy – Klemens Richter i Reinhold Lehmann. Z Kominkiem rozmawiali o ratyfikacji układu RFN–PRL, jego znaczeniu dla stosunków polsko-niemieckich oraz w szczególności dla organizacji polskich struktur kościelnych na Ziemiach Zachodnich. Autorzy relacji zauważyli, że Kominek okazał zrozumienie dla powściągliwości Döpfnera w kwestii granicy na Odrze i Nysie; wyraził ponadto współczucie dla strat, jakie ponieśli Niemcy wypędzeni i przyznał, że również Polacy wyrządzili krzywdę Niemcom. Jednocześnie stał jednoznacznie na stanowisku, że granica powinna zostać ratyfikowana przez Bundestag¹⁶.

Z rolą Bolesława Kominka jako pośrednika spotkań polsko-niemieckich wiąże się pewna historia o charakterze anegdotycznym. Otóż biskup Miśni Gerhard Schaffran dowiedział się, że kardynał Döpfner planuje podróż do Polski. W związku z tym radził Döpfnerowi skorzystanie z usług własnego tłumacza. Słyszał bowiem od kardynała Franza Königa, arcybiskupa Wiednia, że Kominek tłumaczył go kiedyś, wykazując się przy tym znaczną „poetycką swobodą”¹⁷.

Bolesław Kominek postrzegany był jako ekspert od relacji polsko-niemieckich również za granicą, choć czasem wzbudzał kontrowersje. Wiosną 1963 r. wygłosił w Radiu Watykańskim cykl referatów na temat sytuacji Kościoła na byłych terenach niemieckich. Przemówienia zostały bardzo źle przyjęte w kręgach wypędzonych, których oburzyło szczególnie używane przez Kominka sformułowanie „polskie ziemie zachodnie”¹⁸. Przeważnie jednak traktowano Kominka jak swego rodzaju ambasadora pojednania polsko-niemieckiego. Kopie niektórych jego tekstów publicystycznych lub przemówień na temat stosunków polsko-niemieckich krążyły w niemieckim tłumaczeniu wśród niemieckich biskupów i innych osób zainteresowanych relacjami z Polską. Wspomniany wyżej niewyłoszony wykład z 1960 r. na temat historycznych zaszłości między Niemcami i Polakami znajduje się w spuściźnie

16 EAM Julius Kardinal Döpfner, sygn. 43/1971 (Polenreise von Pax Christi), Bericht über die Reise der Delegation des Präsidiums der deutschen Pax-Christi-Bewegung nach Polen, z adnotacją: „Vertraulich!” [poufne], podpisany: Klemens Richter, Reinhold Lehmann, Frankfurt/M., 16 VI 1971 r.

17 EAM Julius Kardinal Döpfner, sygn. 43/1971 (Geplante Polenreise von Kardinal Döpfner), G. Schaffran do J. Döpfnera, 19 VII 1971 r.

18 „Erzbischof Dr. Kominek im Vatikanseiner. Ein Vortrag, der Widerspruch erregte”, Informationsdienst „West-Ost”, nr 3–4, März–April 1963, s. 1 i n.; „Sehr kritisches Echo auf Erzbischof Kominek. Vertriebene verlangen Klarstellung”, „KNA Informationsdienst”, nr 16/17, 25 IV 1963 r., s. 10, beides in BAE, GV 11/Az. 012762, Allgemeines, Bd. 2.

biskupa Miśni Otto Spülbecka oraz kardynała Alfreda Bengscha z Berlina¹⁹. Günter Särchen, działający w Magdeburgu przedstawiciel Akcji Znaków Pokuty i jeden z kluczowych promotorów polsko-niemieckiego pojednania w NRD, otrzymał od Kominka osobiście kopię tegoż wykładu i uważał go za bardzo pomocny w jego własnej pracy na rzecz pojednania²⁰. Särchen posiadał również w wersji niemieckiej wystąpienie Kominka, wygłoszone w Katedrze Wrocławskiej 6 lutego 1966 r., wyjaśniające wiernym cele i treść *Orędzia* pojednania skierowanego do biskupów niemieckich²¹. Niemieckie tłumaczenia *Propozycji dialogu z Niemcami* oraz opublikowanego w „Tygodniku Powszechnym” w maju 1965 r. artykułu *Ziemie Zachodnie – mandat sprzed 20 lat*²² znajdują się w archiwum biskupa Franza Hengsbacha w Essen²³. To właśnie z Kominkiem Hansjakob Stehle przeprowadził 7 stycznia 1966 r. dla programu „ARD Panorama”, nadawanego w całych Niemczech Zachodnich, wywiad na temat *Orędzia* oraz stosunku Polaków do Niemców²⁴. Do Kominka również napisał 20 stycznia 1966 r. kardynał Döpfner, wyrażając swoją solidarność w obliczu skierowanych przeciwko polskim biskupom rządowych represji, będących reakcją na *Orędzie*. W tymże liście Döpfner przedstawił też pierwsze propozycje organizacji wizyty w Polsce przedstawicieli episkopatu niemieckiego na obchodach milenium wiosną 1966 r. (wówczas żaden z nich jeszcze nie wiedział, że komuniści uniemożliwią biskupom z zagranicy udział w tych uroczystościach)²⁵.

- 19** DAB, sygn. V/5-11-1-1, Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1962-1966), Die geschichtliche Belastung der deutsch-polnischen Beziehungen; Por. DADM, sygn. 103.09/05, Bd. x.
- 20** BAM, NL Günter Särchen, Ordner IV/1966, G. Särchen, *Auszüge aus meinen Notizen über die ‚Geschichte‘ des Glockengeschenks der Priester des Erzbischöflichen Kommissariats Magdeburg für eine Kirche in Polen*, s. 1 i n.
- 21** BAM, NL Günter Särchen, Ordner IV/1966, „Christliches Vergeben”. Die Ansprache von Erzbischof Kominek in der Breslauer Kathedrale vom 6 II 1966. Informacja na temat tego przemówienia pojawiła się już dwa dni później we „Frankfurter Allgemeine Zeitung”: *Beifall für Erzbischof Kominek*, 8 II 1966 r.
- 22** Przedruk artykułu: B. Kominek, *Ziemie Zachodnie – mandat sprzed 20 lat*, [w:] *Szkice do portretu. Kardynał Bolesław Kominek*, s. 183-196.
- 23** Oba teksty w: BAE, sygn. NL1/1292 Briefwechsel der Bischöfe von 1965 (Teil III).
- 24** H. Stehle, *Interview mit dem polnischen Erzbischof Kominek*, [w:] *ARD Panorama*, emisja 10 I 1966 r. Zob. <http://daserste.ndr.de/panorama/archiv/1966/panorama2225.html> (dostęp: 5 XI 2019 r.); niemiecka transkrypcja pełnego tekstu wywiadu w: BAE, sygn. NL1/1290 Briefwechsel der Bischöfe von 1965 (Teil II). Polskie tłumaczenie wywiadu w: AAW, SPP, sygn. II.3.28.71-73; publikacja: Dok. nr 30, wyd. i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk [w:] *Wokół Orędzia*, s. 278-281.
- 25** DAB, sygn. V/5-11-1-1, Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1962-1966), J. Döpfner do B. Kominka, 20 I 1966 r.

Działania Bolesława Kominka na rzecz zblżenia polsko-niemieckiego to jednak nie tylko próby przezwyciężenia trudnej przeszłości, lecz także zwyczajne międzyludzkie kontakty z biskupami niemieckimi. W świetle materiałów źródłowych Kominek utrzymywał takie kontakty z następującymi biskupami: z NRD – kardynałem Alfredem Bengschem z Berlina, biskupem pomocniczym w Görlitz Bernhardem Huhnem, biskupem miśnieńskim Otto Spülbeckiem oraz jego następcą Gerhardem Schaffranem (wcześniej biskupem w Görlitz); z RFN – kardynałem Juliusem Döpfnerem z Monachium, biskupem Essen Franzem Hengsbachem i biskupem Eichstätt Josephem Schröffere, związanym z ruchem Pax Christi. Listy tej z pewnością nie można uznać za zamkniętą.

Przyjrzyjmy się bliżej niektórym z tych kontaktów. Kardynał Bengsch planował w 1962 r. przyjechać do Częstochowy na zaproszenie prymasa Wyszyńskiego, Kominek zaprosił go wówczas również do Wrocławia²⁶. Wizyta nie doszła do skutku z powodu przeszkód ze strony władz. W styczniu 1966 r. Kominek przesłał Bengschowi list z podziękowaniem za wszystko, co Bengsch uczynił dla pokoju między Niemcami a Polakami²⁷. Bengsch z kolei przekazał na ręce Kominka pozdrowienia dla wszystkich polskich współbraci w biskupstwie i kapłaństwie z okazji 700. rocznicy kanonizacji św. Jadwigi Śląskiej²⁸. Jeśli chodzi o relacje z Franzem Hengsbachem, to w spuściźnie tego ostatniego zachował się tylko jeden list Kominka z ostatniej sesji Soboru Watykańskiego II²⁹, jednakże znajdują się tam również wspomniane wyżej niemieckie wersje polskich tekstów Kominka. Ponadto z Hengsbachem, Spülbeckiem i Schröffere Kominek konsultował *Orędzie* przed jego oficjalnym przekazaniem biskupom niemieckim; Bengsch i Schaffran natomiast napisali niemiecką odpowiedź na *Orędzie*³⁰.

26 DAB, sygn. V/5-11-1-2, Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1967-1979), A. Bengsch do B. Kominka, telegram, bez daty, A. Bengsch do B. Kominka, 5 II 1973 r.

27 DAB, sygn. V/5-11-1-1, Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1962-1966), B. Kominek do A. Bengscha, 31 I 1966 r.

28 DAB, sygn. V/5-11-1-2, Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1967-1979), A. Bengsch do B. Kominka, 27 IX 1967 r.

29 BAE, sygn. NL1/1289, Briefwechsel der Bischöfe von 1965 (Teil I), B. Kominek do F. Hengsbacha, 2 XII 1965 r.

30 S. Gawlitta, „Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!“. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, Marburg 2016, s. 137-143. Por. W. Kucharski, *Jak powstało orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2 (2019), s. 502-520.

Wiosną 1972 r. (najprawdopodobniej w kwietniu) Bolesław Kominek pojechał do Drezna. Przy okazji odwiedził w Görlitz biskupa pomocniczego Bernharda Huhna, który zapamiętał ich spotkanie w następujący sposób:

Rozmowa była swobodna i nie dotyczyła żadnych trudnych tematów. Omówiono: sytuację współczesnego polskiego katolicyzmu, zwrot Kościołowi polskiemu własności, sytuację diaspory [tu w znaczeniu mniejszości katolickiej na terenach z przewagą protestantów – U.P.] w naszym regionie i jej trudności, współczesną teologię, kwestie powołań zakonnych oraz instytucji charytatywnych. Rozmowa charakteryzowała się wielką serdecznością. Na koniec arcybiskup Kominek zaprosił mnie, bym kiedyś odwiedził go we Wrocławiu³¹.

Te osobiste spotkania z biskupami niemieckimi odgrywały ważną rolę w relacjach polsko-niemieckich – bazując na międzyludzkim zaufaniu i wzajemnej życzliwości, można było przy ich okazji rozładowywać napięcia dotyczące drażliwych tematów polsko-niemieckich, wyjaśniać nieporozumienia (wynikające na przykład z nieścisłych informacji prasowych). Chodziło przy tym nie tylko o kwestie polityczne, jak przesunięcie granic i wypędzenia, lecz także o reakcje na publiczne zachowania pojedynczych osób, odbierane przez jedną lub drugą stronę jako obraźliwe czy prowokacyjne. Do takich sytuacji należały przykładowo kierowane przez Niemców pod adresem przedstawicieli Kościoła katolickiego w Polsce oskarżenia o kolaborację z władzą komunistyczną w kwestii polonizacji terenów na wschód od linii Odry i Nysy. Kominek starał się wtedy o wyjaśnienie sprawy, wskazując zwłaszcza na trudne położenie Kościoła w PRL, które za granicą rzadko było postrzegane w całej swej złożoności. Jednocześnie Kominek przyznawał się do problemów i błędów po polskiej stronie. W ramach takich prywatnych spotkań można było ponadto przekazywać niemieckim rozmówcom informacje o rozwoju sytuacji w Kościele w Polsce – o grupach i ruchach kościelnych oraz ich wzajemnych relacjach

31 „Die Unterhaltung war zwanglos und berührte keine Themen, die irgendwie kritisch waren. Es kam zur Sprache: die Verhältnisse des polnischen Katholizismus heute, die Rückgabe des Eigentums an die polnische Kirche, die Diaspora-Situation unseres Gebietes und ihre Schwierigkeiten, die moderne Theologie, die Frage des Ordensnachwuchses und der caritativen Institutionen. Das Gespräch war von einer großen Herzlichkeit gekennzeichnet. Erzbischof Kominek lud mich am Schluss ein, gelegentlich nach Breslau zu kommen”. BAG, sygn. BO I C 6, Bestand Bischöfliches Ordinariat, Gerhard Schaffran, deutsch-polnische Beziehungen 1952–1972, Registrat betr. Gespräch mit Erzbischof Kominek [podpis: Huhn], 5 IV 1972 r. [tłum. z j. niemieckiego – U.P.].

(zwłaszcza między episkopatem a stowarzyszeniem PAX), a także o nastrojach w Kościele lub społeczeństwie, o stosunku wobec Niemców. Niejednokrotnie stanowiło to korektę lub uzupełnienie obrazu przekazywanego przez oficjalne media³².

Za utrzymywaniem tego rodzaju prywatnych kontaktów między biskupami przemawiały też pewne względy strategiczne. Na wyjazdy o charakterze prywatnym, na indywidualne zaproszenie, łatwiej było uzyskać paszport lub wizę³³. W przypadku oficjalnych wizyt biskupów wysokiej rangi władze NRD i PRL nabierały podejrzeń, że planowane spotkanie mogłoby mieć charakter polityczny; trudności dotyczyły kontaktów biskupów polskich zarówno z biskupami z NRD, jak i z RFN. To dlatego Kominek w zaproszeniu skierowanym w 1971 r. do biskupa pomocniczego Kolonii Huberta Luthe, podkreślił czysto religijny i apolityczny charakter planowanego spotkania³⁴. Döpfner, sam wówczas dopiero oczekujący na okazję, by osobiście odwiedzić Polskę, wyraził swoje poparcie dla tego rodzaju biskupich spotkań na „średnim szczeblu”³⁵. Nie udało się niestety ustalić, czy do przyjazdu Luthe faktycznie doszło.

32 Por. np. DADM, sygn. 103.09/05, Bd. X, Gespräch von Prälat Wosnitza, früher Generalvikar von Kattowitz, mit Bischof Dr. Kominek – Rom, 14–15 IV 1960; DADM, sygn. 103.09/05, Bd. X, Gespräch mit Bischof Dr. Kominek – Paris 15 V 1960 r., von Prälat Wosnitza, zum Teil in Anwesenheit von Prof. Dr. Scholz – Fulda und Regens Ganse – Königstein.

33 Por. np. dokumenty w DADM, sygn. 103.09/05 Bd. X: B. Kominek do O. Spülbecka, 13 IV 1962 r.; O. Spülbeck do B. Kominka, 24 VI 1962 r.; O. Spülbeck do B. Kominka, 14 IX 1962 r., Aktenbericht, Betr.: Gespräch mit dem Hochwürdigsten Herrn Nuntius in Bad Godesberg am 29 IV 1962 r. [autor: Spülbeck].

34 Luthe poinformował Döpfnera o zaproszeniu albo jako przewodniczącego Konferencji Episkopatu Niemiec, albo w związku z faktem, że Döpfner sam planował złożyć wizytę w Polsce. EAM, Julius Kardinal Döpfner, sygn. 43/1971 (Geplante Polenreise von Kardinal Döpfner), H. Luthe do J. Döpfnera, 11 VII 1971 r.

35 EAM, Julius Kardinal Döpfner, sygn. 43/1971 (Geplante Polenreise von Kardinal Döpfner), J. Döpfner do H. Luthe, 15 VI 1971 r. Słowa Döpfnera o „średnim szczeblu” są prawdopodobnie aluzją do pisma z polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych do episkopatu zachodnioniemieckiego. W piśmie tym ministerstwo stwierdziło, że polski rząd nie ma żadnych zastrzeżeń co do kontaktów między Kościołem katolickim w Niemczech i Polsce, ponieważ mogą one być bardzo przydatne dla normalizacji stosunków, na razie powinny jednak być utrzymywane na średnim szczeblu („auf mittlerer Ebene”). Ewentualna wizyta w Polsce osoby tak wysokiej rangą jak Döpfner wywołałaby zdaniem rządu zbyt dużą sensację. EAM, Julius Kardinal Döpfner, sygn. 43/1971 (Geplante Polenreise von Kardinal Döpfner), Polnisches Auswärtiges Amt an Kommissariat der Deutschen Bischöfe, Katholisches Büro Bonn, Betr. Einladung Kardinals Doepfners nach Polen, 4 III 1971 r.

Sympozja Biskupów Europejskich i CCEE

Z biskupami niemieckimi Bolesław Kominek stykał się nie tylko w kontekście bilateralnych stosunków polsko-niemieckich, lecz także w ramach struktur zrzeszających biskupów z całej Europy. Pod koniec soboru zrodziła się idea gremium, które umożliwiłoby bieżącą komunikację i współpracę europejskich episkopatów na szczeblu międzynarodowym. Pierwsze spotkanie w tej kwestii odbyło się 18 listopada 1965 r. Obecni na nim byli przewodniczący oraz niektórzy sekretarze konferencji episkopatów. Tak zapoczątkowany został proces, który sześć lat później zaowocował utworzeniem Rady Konferencji Episkopatów Europy (CCEE). Spotkanie założycielskie odbyło się w Rzymie 24 i 25 marca 1971 r., a uczestniczyli w nim przedstawiciele 17 konferencji episkopatów. Polskę reprezentowali arcybiskup Bolesław Kominek i biskup Bronisław Dąbrowski. Arcybiskup Roger Etcheagaray z Marsylii został wybrany na prezydenta, a Jean-Baptiste Musty, biskup pomocniczy Namur, oraz Bolesław Kominek na wiceprzewodniczących³⁶.

Ważną rolę w powstaniu i rozwoju CCEE odegrały tzw. Sympozja Biskupów Europejskich. Dwa pierwsze odbyły się w 1967 i 1969 r. – czyli jeszcze przed powstaniem CCEE, ale kontynuowano je także po jej utworzeniu. W organizację sympozjów Kominek włączył się od samego początku i należał do koordynującego ją międzynarodowego zespołu biskupów, określającego się w skrócie mianem Komitetu Sześciu. Oprócz Kominka w skład komitetu weszli: kardynał Joseph Höffner z Monasteru, André Pailler – arcybiskup-koadjutor Rouen, Gastone Mojaisky-Perelli – biskup Nusco, George Dwyer – arcybiskup Birmingham i José Guerra Campos – biskup pomocniczy Madrytu. Roger Etcheagaray został sekretarzem komitetu. Komitet Sześciu spotkał się po raz pierwszy jeszcze podczas soboru w Rzymie 6 grudnia 1965 r.³⁷

Zarówno w komitecie, jak i w CCEE od początku byli obecni biskupi z Europy Zachodniej i Wschodniej³⁸. Sytuacja polityczna w Europie utrudniała

36 Program spotkania oraz lista uczestników, OPIP, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972, s. 94–95; Spotkanie delegatów konferencji episkopatów europejskich, OPIP, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972, s. 98–99. Por. także: I. Furer, *Die Entwicklung Europas fordert die Kirchen heraus. Die Tätigkeit des Rates der Europäischen Bischofskonferenzen (CCEE) von seiner Gründung 1971 bis 1996*, Ostfildern 2018, s. 20–30, 74 i n.

37 EAM, Julius Kardinal Döpfner, sygn. 25/1965–1966 (Ausländische Bischöfe), R. Etcheagaray do J. Döpfnera [w zał. protokół pierwszego spotkania Komitetu Sześciu], 31 XII 1965 r.

38 Po śmierci Kominka Polskę reprezentowali w CCEE m.in. Jerzy Stroba i Józef Glemp. I. Furer, *op. cit.*, s. 339, 348 i n. W 2016 r. jednym z dwóch wiceprzewodniczących CCEE wybrany został Stanisław Gądecki, <https://www.ccee.eu/ccee/the-presidency/?lang=en> [dostęp: 28 I 2020 r.].

jednak działalność tych organów w przewidzianych przez nie ogólnoeuropejskich ramach. Już w drugim spotkaniu Komitetu Sześciu w Paryżu 22 kwietnia 1966 r. Kominek nie mógł uczestniczyć. Udział uniemożliwiła mu – jak sam pisał – „siła wyższa”, co oznaczało problem z uzyskaniem paszportu³⁹. Kominek najwyraźniej jednak nie chciał całkowicie zrezygnować z wpływu na kształt obrad komitetu. Przesłał bowiem Etchegarayowi i Höffnerowi swoje sugestie co do tematów, wymagających jego zdaniem rozważenia przez komitet oraz podczas sympozjów. Ten zredagowany po niemiecku dokument, zatytułowany *Szkic planu pracy (Versuch eines Arbeitsplanes)*⁴⁰, w sposób zadziwiająco aktualny także dzisiaj, opisywał procesy społeczne i kulturowe zachodzące w Europie drugiej połowy XX w. oraz związane z nimi wyzwania, którym również Kościół musi stawić czoła. Dwa zjawiska uznał Kominek za szczególnie charakterystyczne dla Europy. Pierwsze z nich to postępujące zjednoczenie kontynentu europejskiego na różnych płaszczyznach. Pomimo różnic narodowych kraje Europy łączy wspólna historia i kultura. Zaobserwować można coraz większą mobilność ludności zarówno w sferze turystyki, jak i migracji zarobkowej. Rozrasta się europejska sieć wszelkiego rodzaju organizacji międzynarodowych. Europa istnieje również jako jedność duchowa, którą spaja coraz szersze uznanie dla prawa naturalnego oraz praw człowieka. Drugie zjawisko według Kominka charakteryzujące Europę to nieustanne zmiany – rozwój technologii, obejmujący także nowe techniki komunikacji i media, postępująca industrializacja. Zmiany te wiążą się z powstawaniem nowych grup zawodowych, modyfikacją modelu pracy, a jednocześnie przyspieszeniem tempa życia i rosnącym zapotrzebowaniem na czas wolny. Kominek zaobserwował również w sferze etyki i religii negatywne konsekwencje wspomnianych zjawisk: materializm, desakralizacja i despi rytualizacja; spadek znaczenia nauk humanistycznych na rzecz nauk ścisłych; kryzys małżeństwa; stopniowy zanik indywidualnego poczucia odpowiedzialności, świadomości grzechu i winy, a tym samym również

- 39** CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Conférence épiscopale de Pologne, Mgr Kominek, B. Kominek do M. Feltina (kopie listu do wiadomości R. Etchegaraya i J. Höffnera), 13 IV 1966 r. O problemach z paszportem Kominek wspominał w liście do Etchegaraya miesiąc wcześniej: CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Conférence épiscopale de Pologne, Mgr Kominek, B. Kominek do R. Etchegaraya, 17 III 1966 r.
- 40** CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Conférence épiscopale de Pologne, Mgr Kominek, Versuch eines Arbeitsplanes, B. Kominek do R. Etchegaraya, 13 IV 1966 r.; AEK, Nachlass Höffner 2909 I, Versuch eines Arbeitsplanes, B. Kominek do J. Höffnera, 13 IV 1966 r.

konieczności odkupienia i zadośćuczynienia. Na szczycie listy najpilniejszych zadań do realizacji umieścił postulat etycznej korekty w kontekście europejskim takich pojęć, jak: naród, narodowość, patriotyzm. Rozwiązania zdiagnozowanych problemów radził Kominek szukać m.in. w nauczaniu społecznym papieży XX w. oraz dokumentach Soboru Watykańskiego II.

Na odmowie paszportu na wyjazd do Paryża trudności Bolesława Kominka z udziałem w Komitecie Sześciu nie skończyły się. Kominek był również nieobecny na zorganizowanym przez komitet pierwszym Sympozjum Biskupów Europejskich w Noordwijkerhout od 10 do 13 lipca 1967 r. w Holandii, poświęconym posoborowym strukturalizmowi diecezjalnym⁴¹, ponieważ władze wydały mu paszport zbyt późno⁴². Roger Etchegaray wysłał do Kominka telegram (po niemiecku, choć do tej pory zawsze korespondował z Kominkiem w języku francuskim), w którym zapewniał go o duchowej łączności i solidarności ze strony „biskupów wszystkich krajów Europy” biorących udział w sympozjum⁴³. Kominka zabrakło także na kolejnych posiedzeniach Komitetu Sześciu w Londynie i Monasterze⁴⁴.

Możliwe, że właśnie z powodu trudności z wyjazdem z kraju, Bolesław Kominek podjął próbę zorganizowania spotkania komitetu we Wrocławiu. Spotkanie zaplanowano na 10 i 11 lutego 1969 r. Oprócz stałego składu sześciu biskupów Kominek zaprosił również, ze względów – jak to określił Etchegaray – „dyplomatycznych”, jeszcze trzech biskupów ze „Wschodu”: Alfreda Bengscha z Berlina, Františka Tomaška z Pragi i Jeneza Jenko z Rijeki⁴⁵. Wszyscy uczestnicy zostali wcześniej zgłoszeni przez Kominka dyrektorowi Urzędu do spraw Wyznań, Aleksandrowi Skarżyńskiemu⁴⁶. Dwa tygodnie przed planowanym spotkaniem

41 Materiały dotyczące organizacji oraz referaty wygłoszone podczas sympozjum w: AEK, Nachlass Höffner 2909 I. Por. także: I. Fürer, *op. cit.*, s. 74 i n.

42 CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Conférence épiscopale de Pologne, Mgr Kominek, B. Kominek do R. Etchegaraya, 20 VIII 1967 r.; ten sam dokument w: OPIP, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1965–1968, s. 57.

43 OPIP, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1965–1968, R. Etchegaray do B. Kominka, s. 59.

44 CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Conférence épiscopale de Pologne, Mgr Kominek, B. Kominek do R. Etchegaraya, 3 II 1968 r.

45 AEK, sygn. CR III, Zug. 475, Nr. 7, R. Etchegaray do J. Höffnera, 17 II 1969 r.; CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Pologne visites et rencontres 1960–1985, Voyage à Varsovie de Mgr Etchegaray Février 1969, R. Etchegaray do G. Dwyera, 17 II 1969 r.

46 OPIP, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972, B. Kominek do A. Skarżyńskiego, 24 I 1969 r., s. 304–304a.

Kominek rozesłał do uczestników potwierdzenie, że się ono odbędzie oraz że odpowiednie organa państwowe wyraziły na nie zgodę⁴⁷. Zaproszeni biskupi byli pewni swego przyjazdu do Wrocławia, co jasno wynika z ich korespondencji⁴⁸. Tylko dwóch z nich usprawiedliwiło z góry nieobecność: František Tomašek ze względu na zaplanowaną już wcześniej podróż do Rzymu⁴⁹ oraz George Dwyer z powodu natłoku obowiązków w swojej diecezji wynikającego z braków kadrowych⁵⁰.

Do spotkania jednak nie doszło, ponieważ zagranicznym biskupom w ostatniej chwili odmówiono polskiej wizy⁵¹. W przypadku Bengscha nie jest do końca jasne, czy jego przyjazd uniemożliwiły władze (polskie lub NRD), czy też sam zrezygnował z podróży po tym, jak dowiedział się, jaka zaszła sytuacja. Sformułowanie jego telegramu do Kominka nie jest bowiem jednoznaczne: „Ponieważ konferencja ma się nie odbyć, przyjazd niemożliwy”⁵². Dobrowolna rezygnacja Bengscha z tej podróży wydaje się jednak mało prawdopodobna, ponieważ już od 1962 r. podejmował on próby przyjazdu do Polski; stało się to możliwe dopiero w 1972 r.⁵³

Jedynym zaproszonym, który otrzymał wizę, był Roger Etchegaray – być może dlatego, że wówczas nie był jeszcze biskupem (sakrę otrzymał 27 maja 1969 r.), a jego funkcji sekretarza Komitetu Sześciu polskie władze nie przypisywały

47 Wszystkie telegramy w: OPIB, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972, s. 278–286a; Por. DAB, sygn. V/5–11–1–2, Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1967–1979), B. Kominek do A. Bengscha, 24 I 1969 r.; B. Kominek do A. Bengscha, telegram z 25 I 1969 r.

48 CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Pologne visites et rencontres 1960–1985, Voyage à Varsovie de Mgr Etchegaray Février 1969, R. Etchegaray do A. Pailler, 19 XII 1968 r.; A. Pailler do R. Etchegaraya, 18 I 1969 r.; R. Etchegaray do G. Mojaisky-Perellego, 19 XII 1968 r.; R. Etchegaray do B. Kominka, 6 I 1969 r.; B. Kominek do R. Etchegaraya, 25 I 1969 r.

49 OPIB, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972, F. Tomašek do B. Kominka, 29 I 1969 r., s. 272.

50 CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Pologne visites et rencontres 1960–1985, Voyage à Varsovie de Mgr Etchegaray Février 1969, G. Dwyer do R. Etchegaraya, 18 I 1969 r.

51 Telegramy zaproszonych z odwołaniem przyjazdu w: OPIB, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972, s. 290–329. Na ten temat również: J. Höffner do R. Etchegaraya, telegram, bez daty; G. Mojaisky-Perelli do R. Etchegaraya, 12 II 1969 r., CNAEF, sygn. 7 CE 335, Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992). Pologne visites et rencontres 1960–1985, Voyage à Varsovie de Mgr Etchegaray Février 1969.

52 „Da Konferenz nicht stattfinden soll, Kommen nicht möglich” – DAB, sygn. V/5–11–1–2, Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1967–1979), A. Bengsch do B. Kominka, 7 II 1969 r.; telegram tej samej treści: OPIB, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972, s. 293 [tłum. z j. niemieckiego – U.P.].

53 DAB, sygn. V/5–11–1–2. Nachlass Alfred Kardinal Bengsch. Polen (1967–1979), 21 III 1972 r. i 28 IV 1972 r.

zbyt wysokiej rangi. Byłoby to zgodnie ze wspomnianą wyżej polityką dopuszczania kontaktów między przedstawicielami Kościoła „na średnim szczeblu”. Jednakże również Etchegarayowi polski wicekonsul w Paryżu Dominik Kofman początkowo odmówił wizy⁵⁴; konsulat wyraził zgodę dopiero na powtórna prośbę Etchegaraya⁵⁵. Etchegaray przyjechał zatem do Polski już nie na spotkanie Komitetu Sześciu, ale na kilkudniową wizytę. Podczas swojej podróży odwiedził Częstochowę, Auschwitz, kardynała Karola Wojtyłę w Krakowie, prymasa Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, biskupa Herberta Bednorza w Katowicach i wreszcie Bolesława Kominka we Wrocławiu⁵⁶.

Samemu Kominkowi udało się ostatecznie wyjechać na Sympozjum Biskupów Europejskich odbywające się od 7 do 10 lipca 1969 r. w Chur w Szwajcarii. Tematem tego sympozjum było życie i posługa kapłanów. Do delegacji polskiego episkopatu należeli również: Herbert Bednorz, Julian Groblicki, Lech Kaczmarek, Kazimierz Majdański i Jerzy Stroba, który później jeszcze piętnaście razy reprezentował Polskę w CCEE⁵⁷. Spośród biorących udział w sympozjum dziewięciu biskupów niemieckich z przynajmniej trzema – Bengschem, Döpfnerem i Höffnerem – Kominek utrzymywał kontakty już wcześniej.

Kilka dni po zakończeniu sympozjum Kominek sporządził obszerną notatkę dotyczącą głównie kwestii merytorycznych związanych z tematem całego sympozjum. We wstępie najpierw krótko scharakteryzował atmosferę tego wydarzenia. Relacja ta, podobnie jak inne przytoczone wyżej wypowiedzi Kominka, wskazuje, że w jego działalności motyw europejskiej wspólnoty i miejsca Polski w tejże wspólnotie był jednym z kluczowych:

Nastrój był nadzwyczaj braterski, radosny, pogodny. [...] Wszyscy byli na równych prawach. Panowała niezwykła życzliwość wzajemna. Ani Francuzi, ani

54 CNAEF, sygn. 7 CE 335, *Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992)*. Pologne visites et rencontres 1960–1985, *Voyage à Varsovie de Mgr Etchegaray Février 1969*, D. Kofman do R. Etchegaraya, 28 XII 1968 r.

55 CNAEF, sygn. 7 CE 335, *Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992)*. Pologne visites et rencontres 1960–1985, *Voyage à Varsovie de Mgr Etchegaray Février 1969*, R. Etchegaray do D. Kofmana, 2 I 1969 r.; H. Gołasiewicz do R. Etchegaraya, 27 I 1969 r.

56 CNAEF, sygn. 7 CE 335, *Correspondance avec la conférence épiscopale et les évêques de Pologne (1949–1992)*. Pologne visites et rencontres 1960–1985, *Voyage à Varsovie de Mgr Etchegaray Février 1969*, R. Etchegaray do B. Kominka, 17 II 1969 r.; AEK, sygn. CR III, Zug. 475, Nr. 7, R. Etchegaray do J. Höffnera, 17 II 1969 r.

57 Program i lista uczestników w: OPIB, ABK, *Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972*, 195, 205–211. Por. także: I. Fürer, *op. cit.*, s. 75–80.

Niemcy nie zadzierali nosa. Nie okazywano też Polsce i innym narodowościom z za [sic!] żelaznej kurtyny jakiegokolwiek poczucia wyższości – my również nie mieliśmy wobec zachodu [sic!] najmniejszych kompleksów niższości. Wysoki poziom kultury chrześcijańskiej podczas całego spotkania⁵⁸.

Podsumowanie

Powszechnie przyjmuje się, że zaangażowanie Bolesława Kominka na rzecz pojednania polsko-niemieckiego wypływa z jego śląskich doświadczeń w zakresie dwustronnych relacji między Niemcami i Polakami w pierwszej połowie XX w., nie wyłączając II wojny światowej i wysiedleń ludności niemieckiej. Na podstawie zaprezentowanego tu materiału można postawić tezę, że motywację Kominka do działań na rzecz pojednania polsko-niemieckiego stanowiły nie tylko doświadczenia śląskie, lecz także jego wizja Europy jako wspólnoty narodów oraz Polski jako integralnego członka tej wspólnoty.

Kominek swobodnie poruszał się w międzynarodowym środowisku, w czym pomagała mu biegła znajomość francuskiego i niemieckiego. Mimo trudności ze strony władz komunistycznych śledził zachodzące w Europie Zachodniej procesy polityczno-społeczne i pielęgnował kontakty zagraniczne. W optyce Kominka obciążenie relacji polsko-niemieckich doświadczeniami z przeszłości, nieuregulowana kwestia granicy na Odrze i Nysie oraz ograniczenia komunikacji między Niemcami a Polakami w sytuacji powojennego podziału Europy stanowiły zatem nie tylko problem tejże dwustronnej relacji, lecz także w pewnym sensie nienaturalne pęknięcie w łonie europejskiej wspólnoty. Współpraca Kominka z biskupami z obu państw niemieckich na forum europejskich gremiów biskupów, a więc poza bezpośrednim kontekstem dwustronnego pojednania, była formą realizacji tej wspólnoty pomimo historycznych zaszłości, a tym samym przyczynkiem do normalizacji relacji polsko-niemieckich; jednocześnie dwustronne pojednanie polsko-niemieckie postrzegał Kominek jako wkład w budowanie całej wspólnoty europejskiej.

58 Próba syntezy spotkania biskupów w Chur, 15 VII 1969 r., OPiP, ABK, Komisja Biskupów Europejskich 1969–1972, s. 132–140, tu: 132 i n.

Bibliografia

Archiwa

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie
Sekretariat Prymasa Polski

Historisches Archiv des Erzbistums Köln
Cabinetts-Registratur III
Nachlass Joseph Höffner

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
Archiwum Kardynała Karola Wojtyły

Bistumsarchiv Essen
Generalvikariat
Nachlass Franz Hengsbach

Bistumsarchiv Magdeburg
Nachlass Günter Särchen

Le Centre national des archives de l'Église de France
7 CE

Diözesanarchiv Berlin
Nachlass Alfred Kardinal Bengsch

Diözesanarchiv Dresden-Meißen
Einzelakten der Bischöfe: Spülbeck, Dr. Otto

Erzbischöfliches Archiv München
Nachlass Julius Kardinal Döpfner

Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”
Archiwum Bolesława Kominka

Wydawnictwa źródłowe

Ein Memorandum deutscher Katholiken zu den polnisch-deutschen Fragen, hrsg.
v. Bensberger Kreis, Mainz 1968; wydanie polskie: *Memorandum Katolików*

- niemieckich w sprawie zagadnień polsko-niemieckich opracowane przez Bensberger Kreis*, „Novum”, nr 2 (1970), s. 15–51.
- Kominek B., *Propozycje dialogu z Niemcami*, [w:] *Szkice do portretu. Kardynał Bolesław Kominek*, red. J. Krucina, Wrocław 2005, s. 245–259.
- Kominek B., *Ziemie Zachodnie – mandat sprzed 20 lat*, [w:] *Szkice do portretu...*, s. 183–196.
- Mazowiecki T., *Polska–Niemcy i memorandum „Bensberger Kreis”*, „Więź” 1968, nr 5, s. 3–23.
- Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim*, edycja źródłowego tekstu niemieckiego oraz polskiego tłumaczenia, wyd. i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk [w:] *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek – prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 399–409.
- Stehle H., *Der Briefwechsel der Kardinäle Wyszyński und Döpfner im Deutsch-Polnischen Dialog von 1970–1971*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte”, 31 (1983), 3, s. 536–553.
- Stehle H., *Interview mit dem polnischen Erzbischof Kominek*, [w:] *ARD Panorama*, emisja 10.01.1966, URL: <http://daserste.ndr.de/panorama/archiv/1966/panorama2225.html> [dostęp: 5 XI 2019 r.].

Opracowania

- Fürer I., *Die Entwicklung Europas fordert die Kirchen heraus. Die Tätigkeit des Rates der Europäischen Bischofskonferenzen (CEE) von seiner Gründung 1971 bis 1996*, Ostfildern 2018.
- Gawlitta S., „*Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!*”. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, Marburg 2016.
- Kerski B., Żurek R., *Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen von 1965. Entstehungsgeschichte, historischer Kontext und unmittelbare Wirkung*, [w:] B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „*Wir vergeben und bitten um Vergebung*“. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Wirkung*, Osnabrück 2006, s. 7–53.
- Kucharski W., *Jak powstało orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2 (2019), s. 502–520.
- Pękała U., *Versöhnung für Europa. Souveränitätsansprüche des katholischen Episkopats Polens im deutsch-polnischen Versöhnungsprozess nach dem Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Kulturelle Souveränität. Politische Deutungs- und*

Handlungsmacht jenseits des Staates im 20. Jahrhundert, red. G. Feindt, B. Gießibl, J. Paulmann, Göttingen 2017, s. 197–223.

Żurek R., *Versöhnung und Integration. Die europäische Dimension der deutsch-polnischen Verständigung in der Auffassung deutscher und polnischer Christen*, [w:] *Ringens um Versöhnung. Religion und Politik im Verhältnis zwischen Deutschland und Polen seit 1945*, red. U. Pękala, I. Dingel, Göttingen 2018, s. 153–172.

European activity of Bolesław Kominek

Summary

Bolesław Kominek is typically associated with his involvement in the Polish-German reconciliation efforts. Based on the sources from selected archives in France, Germany and Poland analysed for the purposes of this article, it can be claimed that Kominek's motivation for engaging in those efforts stemmed not only – as it is commonly assumed – from his Silesian background, but also from his vision of Europe as a commonwealth of European nations, with Poland as an integral member of this community. For Kominek, building a common Europe was not only a matter of some undetermined future, but an urgent task, which he was fulfilling with determination in spite of unfavourable political circumstances resulting from the post-Yalta situation.

The article shows the way Bolesław Kominek saw Europe, and delineates two areas of his activity for the European cause after 1945: the Polish-German reconciliation, and the Council of Bishops' Conferences of Europe (Consilium Conferentiarum Episcoporum Europae, CCEE), with the related Symposia of European Bishops.

Keywords

Europe, Committee of Six, the Bensberg Circle, Letter of Reconciliation of the Polish Bishops to the German Bishops, Pax Christi, Polish-German reconciliation, Council of Bishops' Conferences of Europe/CCEE, Symposium of European Bishops, Treaty of Warsaw

Słowa kluczowe

Europa, Komitet Sześciu, Krąg z Bensbergu, *Oędzie* biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim, Pax Christi, pojednanie polsko-niemieckie, Rada Konferencji Episkopatów Europy/CCEE, Sympozjum Biskupów Europejskich, Układ między PRL a RFN